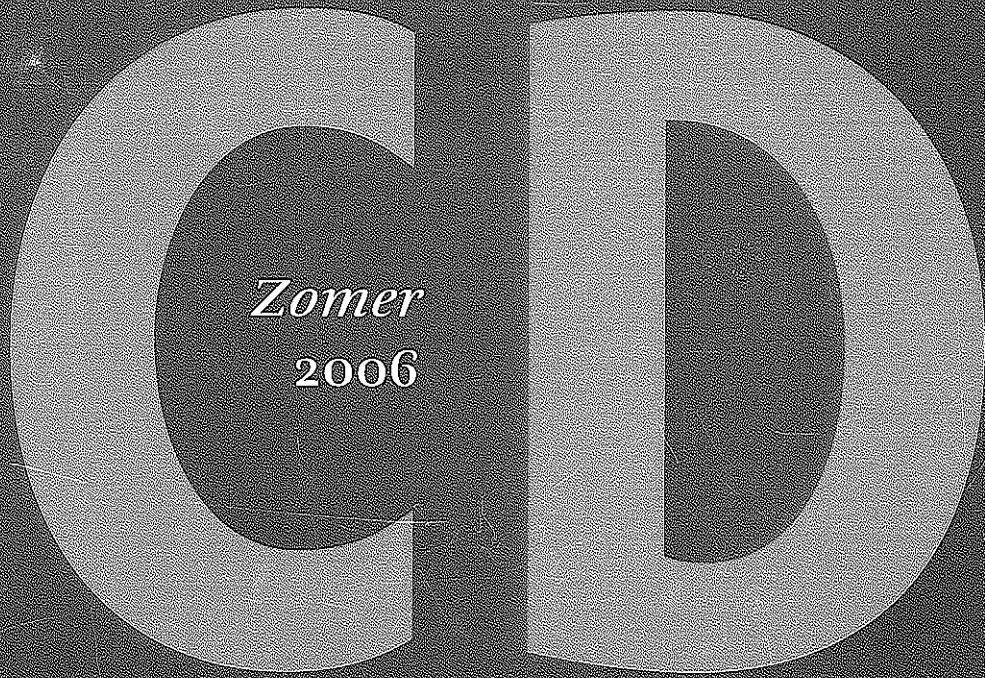

Christen Democratische Verkenningen

*Zomer
2006*

KWARTJAALTIJDSCHRIFT VAN HET WETENSCHAPPELIJK INSTITUUT VOOR HET CDA

*Zonder geloof
geen democratie*

Onder redactie van

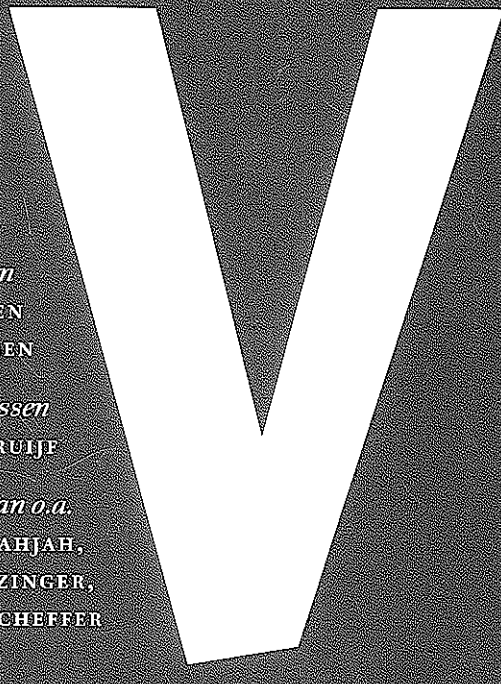
ERIK BORGMAN, GABRIËL VAN DEN
BRINK & THIJS JANSEN

Met briefwisseling tussen

PIET HEIN DONNER & GERRIT DE KRUIJE

En bijdragen van o.a.

TARIQ RAMADAN, DYAB ABOU JAHJAH,
JOHN DEWEY, JOSEPH RALZINGER,
ÉMILIE POULAT & PAUL SCHEFFER

Redactie

Mr. J. J. A. M. van Gennip
Mr. F. A. M. van den Heuvel
Drs. M. Jansen [*hoofdredacteur*]
Drs. G. de Jong
Dr. A. Klink
Prof. dr. C. G. Koedijk
Mr. dr. H. M. Th. D. ten Napel
Drs. J. Prij [*redactiesecretaris*]
Dr. J. W. Sap
J. Schinkelshoek [*voorzitter*]
Dr. P. J. G. van Velthoven

Mr. drs. J. N. van Vroonhoven-Kok

Adviesraad

Dr. G. van den Brink
Prof. dr. A. L. Bovenberg
Drs. P. Cuyvers
Mevr. prof. dr. E. Eldering
Prof. dr. S. C. W. Eijffinger
Prof. dr. M. Herweijer
Mevr. M. J. C. van den Muijsenberg-Geurts
Prof. dr. J. S. Reinders
Drs. P. W. Tetteroo

Redactieadres

Christen Democratische Verkenningen
ter attentie van drs. J. Prij
Postbus 30453
2500 GL Den Haag
e-mail prij.wi@cda.nl
internet www.cdv-info.nl

 Uitgeversverband
Groep uitgevers voor
vak en wetenschap

© 2006 Uitgeverij Boom, Amsterdam
ISSN 0167-9155

*Niets uit deze uitgave mag worden
vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt
worden zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever.*

Uitgever

Uitgeverij Boom
Prinsengracht 747-751
1017 JX Amsterdam
www.uitgeverijboom.nl

Abonnementen

Bel [0522] 237 555 of
mail bdc@bdc-boom.nl
voor een abonnement of een
kennismakingsnummer.

De abonnementsprijs bedraagt
€ 52,- per jaar. Instellingen en
buitenlandse abonnementen: € 74,-.
Studenten/CDV-leden € 29,50.
Losse nummers € 18,-.
Losse Zomereditie € 24,50.
Een abonnement kan op elk
gewenst moment ingaan.
Opzeggen kan tot een maand voor
het einde van de jaargang.

Administratie

Boom Distributiecentrum
Postbus 400
7940 AK Meppel
telefoon [0522] 237 555
telefax [0522] 253 864

Eindredactie

B. J. Nuys

Typografische verzorging

Rene van der Vooren [*basisontwerp*]
Steven Boland

Jaargang 27

*Christen Democratische Verkenningen is
een voortzetting van Anti-Revolutionaire
Staatkunde, Christelijk Historisch
Tijdschrift en Politiek Perspectief*

De religieuze behoefte: Hunkering en onvermogen

*In gesprek met Peter-Jan Margry
& Paul Post*

door Jan Prij & Thijs Jansen

De auteurs zijn respectievelijk redactiesecretaris en hoofdredacteur van CDV

ER IS WEER VEEL BELANGSTELLING VOOR spiritualiteit en nieuwe rituelen. We hebben massale religieus getinte herdenkingsbijeenkomsten meegemaakt, naar aanleiding van bijvoorbeeld de dood van Pim Fortuyn en André Hazes, en we beleven de hernieuwde opmars van stille tochten. Wat is er aan de hand met het land dat als het meest seculiere ter wereld bekendstaat? Is er een publieke godsdienst (*civil religion*) aan het ontstaan? 'Ja', zegt Peter-Jan Margry, etnoloog en senioronderzoeker religieuze cultuur aan het Meertens Instituut. 'Nederland is zichzelf opnieuw aan het uitvinden en men wil weer deel uitmaken van een soort overkoepelende eenheid'. 'Nee', zegt Paul Post. 'Juist typisch Nederlandse gemeenschapsvorming op kleine schaal en in verschillende groepen geeft bindende kracht'. Volgens de hoogleraar Liturgiewetenschap en sacramententheologie aan de Universiteit van Tilburg moeten we ook ophouden met christelijke arrogantie aangaande ritualiteit. Vooral buiten de kerken zijn broedplaatsen van nieuwe ritualiteit te vinden. Over de rol

van de politiek in het zoeken naar nieuwe nationale symbolen zijn beide heren eensgezind: 'Laten ze zich er alsjeblieft niet mee bemoeien'. CDV sprak met Paul Post en Peter-Jan Margry op het Meertens Instituut, dat ook landelijke bekendheid kreeg als 'Het Bureau' van Voskuil, toen nog gelegen in het hartje van de Amsterdamse binnenstad, maar inmiddels verhuisd naar de rand van de nationale hoofdstad en gesitueerd in de voormalige Coca Colafabriek.

CIVIELE RELIGIE?

Is er in Nederland sprake van de opkomst van een civiele religie?

MARGRY Ja, dat denk ik wel. Het helpt om te begrijpen wat er in Nederland aan de hand is. Ik start bij de socioloog Robert Bellah die daarbij uitgaat van een soort *overarching unity* in de samenleving, een verbindend, niet tastbaar overkoepelend element, dat boven de empirische werkelijkheid uitstijgt. Zelf hanteer ik het begrip meer vanuit

een nieuw antropologisch perspectief. Ik zie dat civiele religie aan het ontstaan is in Nederland. Nederland moet opnieuw worden uitgevonden, niet alleen door *g/n*, de moord op Fortuyn en Van Gogh, maar vooral ook door het ontzuilingproces; de structuur die anderhalve eeuw bepalend was binnen de Nederlandse samenleving is vrij abrupt verdwenen...

Van de weeromstuit zien we in de jaren tachtig dat verschillende manieren ontstaan om iets van nationale eenheid uit te drukken. Zo wordt Koninginnedag van een vooral hervormde tot een nationale feestdag en zien we de opkomst van de stille tochten als typisch Nederlands verschijnsel. De stille tochten hebben in de Amsterdamse stille omgang een uitgebreide rooms-katholieke voorgeschiedenis, waar nu een algemene, nieuwe betekenis aan wordt gegeven, tijdens existentiële crisismomenten, bij zinloos geweld, rampen, kwesties van leven en dood.¹ Stille tochten kunnen een soort nationale eenheid creëren, waarin de existentiële crisis, zowel persoonlijk als samenlevingsbreed, als het ware wordt bedwongen. De oproep wordt uitgedragen om weer deel uit te maken van de gezamenlijkheid, waar duidelijke normen en waarden zijn en waar structuur is tegen de chaos in.

POST Ik kan eigenlijk heel weinig met het concept civiele religie om de opkomst van nieuwe religiositeit te begrijpen. Het is een verouderd concept, vooral toepasbaar in de Amerikaanse of Engelse context. Ik stoor mij aan het achteloze gemak waarmee het begrip wordt ingezet, zoals ook nu gebeurt. We beginnen bovendien gelijk aan de kant van religie, maar dat vind ik veel te vaag en te algemeen. Ik zou zeggen: begin aan de kant van de feitelijke rituele praktijken, om van daaruit te kijken wat aan religiositeit of spiritualiteit in beeld komt.

MARGRY Maar dat is precies wat er is gebeurd! We hebben de rituelen in kaart gebracht en bij de duiding daarvan is het begrip civiele religie in beeld gekomen...

POST Maar wat verheldert het? Die stille tochten zijn inderdaad, zoals Margry ook stelt, te beschouwen als een reactie op de ineenstorting van het verzuilingsrepertoire in wat we 'de lange jaren zestig' zijn gaan noemen. Zoiets is in de geschiedenis nog nooit vertoond. Daarvoor wist je bij diverse gebeurtenissen meteen wat je moest doen en wat er van je werd verwacht. Maar we zijn individueel en collectief onthand geraakt, de publieke en private rituelen, zoals bij het Mariabeeld thuis, hadden afgedaan. Pas weer in de jaren tachtig en vooral de jaren negentig ontstaan nieuwe vormen, dat is de periode van 'rituelen in overvloed'. Bij dat opnieuw vullen van het vacuüm zien we een hunkering naar feesten en herdenken als dé dominante repertoires. Maar daar hoeft het concept civiele religie niet voor binnen te brengen. Het is mij een te massief begrip voor andere tijden en plaatsen, bovendien is het te zeer gekoppeld aan algemeenheid en institutionele vormen van religie. Inmiddels is de situatie fundamenteel anders, ritueel is vloeiend, stromend (*liquid*) geworden². *Liquid* geeft aan dat wat tot voor kort *solid* omgrensd en bepaald was nu open of ook onttakeld is zoals de staat, de natie, het gezin en de kerk. Het rituele repertoire gaat steeds meer fungeren als een open hermeneutische ruimte, als een casco, heel anders dan tot in de jaren zestig, zelf ingevuld door de mens. Zelfreflectie en zelfexpressie zijn bepalend. De stille tocht is hier een mooi voorbeeld.

MARGRY Ik zou toch niet al te snel dat begrip civiele religie willen weggooien. Vanuit een antropologisch perspectief ver-

heldert het wel degelijk de gang van zaken op een hoger abstractieniveau. Zeker: de religie stroomt, is naar spiritualiteit overgegaan. Maar die verschuiving van religie in de samenleving is niet alleen te koppelen aan ontwikkelingen op ritueel niveau, maar juist ook aan de behoefte aan een nieuwe binding op het niveau van de samenleving. Juist omdat de verzuilingsstructuren zijn verdwenen, stuurloosheid troef lijkt en de globalisering nieuwe onzekerheden brengt, is er in de samenleving behoefte aan nieuw nationaal houvast. We zijn weer op zoek zijn naar een gemeenschappelijk levensgevoel, de nee-stem tegen de Europese grondwet, en de behoefte aan een geschiedkundige canon zijn hiervan ook expressies.

POST Het blijft voor mij de vraag wat zo'n nieuw nationaal bewustzijn dan zou kunnen inhouden. Over die behoefte aan zo'n alomvattende grote gemeenschap heb ik zo mijn twijfels. Maar met behoefte aan houvast, daarmee ben ik akkoord.

STILLE TOCHT ALS VOORBEELD

Wat drukken stille tochten dan volgens jou uit? Wat is de kern, waarom doen mensen mee?

POST Er is geen kale kern te onderscheiden. Het gaat om een heel palet aan kenmerken en kwaliteiten. Het is met protesten tegen 'zinloos geweld' begonnen. Dan gaat het om emoties van woede, droefheid, verzoening, wraak en behoefte aan houvast en perspectief, die meespelen.

Maar emoties van woede, verzoening. Hebben deze dan geen religieuze dimensies?

POST Zeker. Het zoeken naar uitzicht, hoop, een beroep doen op een hogere

macht, een perspectief dat jezelf overstijgt, is religieus. De teksten, liederen zijn vaak religieus. De toespraken in Enschede, dat zijn duidelijke manifestaties van religie, er is daarin zelfs zoiets als de paasgedachte te herkennen. We hoeven onze verschillen ook weer niet op de spits te drijven. Ik kom via de rituele praktijken ook op religie uit, maar dan in een meer fluïde gestalte.

Nog belangrijker vind ik het om te zeggen dat deze rituelen als de stille marsen de mythe ontmaskeren dat religie een privézaak zou zijn, of zou moeten zijn. Dat is sociologisch, cultureel en theologisch absoluut niet houdbaar. Religie is een culturele praxis bij uitstek en heeft dus een zichtbare, tastbare neerslag in samenleving en cultuur; er zit dus altijd een maatschappelijke component in.

Bij stille tochten zie je iets interessants gebeuren. Deze gaan terug op rituelen van katholieke Nederlanders, maar zijn nu niet meer aan het katholicisme gebonden.

MARGRY Katholieken mochten in Nederland (tot in de jaren zestig van de vorige eeuw!) geen processie houden. Er gold een processieverbod. Ze zijn op zoek gegaan naar een minimalistische vorm waaraan niemand aanstoot zou nemen, en daarvoor vond men de vorm van de stille omgang. Deze is vervolgens na de Tweede Wereldoorlog in geheel Nederland toegeëigend in de vorm van de stille oorlogsherdenkingstochten. Het verwijst niet meer naar zijn rooms-katholieke achtergrond en is ook bruikbaar in seculiere context. Door omstandigheden gedwongen, transformeerde de processie tot het stille-omgangritueel en uiteindelijk tot een minimalistische accommoderende vorm (de stille tocht) die aanvaardbaar is voor iedereen. Nu wordt overigens ook weer een soort omgekeerde beweging ingezet.

FOTO: EDDY POSTHUMA DE BOER

Stille omgang passeert de Dam, maart 1958.

Katholieke kerken zien de stille tocht als een uitgekledde vorm van de processie en willen de processie nu weer herintroduceren. Juist ook om zich als katholiek weer gezamenlijk en ostentatief in de publieke ruimte te manifesteren, om het geloof actief uit te dragen, in plaats van vast te houden aan de restanten van het schuilkerkgeloof.

POST De stille tocht is een gouden greep. Het is een nieuwe gedeelde culturele code. Dat is belangrijk in een tijd dat de oude culturele codes zijn verdwenen. Er zijn studenten bij mij die denken dat de naam Pinksterten te maken heeft met Pinkpop. Of wanneer ik spreek over Oosterhuis denken ze dat ik het over Trijntje heb. De algemene symbolische lagen van de stille tocht refereren aan

oerervaringen van lopen en stil zijn, licht en donker. Bij crematies zie je ook vaak zo'n soort basaal algemeen cultureel niveau terug. Gedichten kunnen bijvoorbeeld ook heel goed als zo'n algemeen casco dienen. Tegelijkertijd zie je ook wel degelijk de behoefte ontstaan aan een repertoire met een veel verfijndere code die recht doet aan een bepaalde groep. Dat is een belangrijke tendens van de laatste tien jaar, waarnaar nog heel weinig onderzoek is gedaan. Rituelen die alleen te begrijpen zijn voor die specifieke school, waar dát specifieke slachtoffer van zinloos geweld wordt herdacht. Je ziet de opkomst van een fijn repertoire, zoals dat vroeger ook per groep beschikbaar was. Mensen proberen het algemene, grote, maar vooral ook dat kleine repertoire heruit te vinden.

RITENDIAGONAAT & CHRISTELIJKE
ARROGANTIE

De creativiteit van nieuwe vormen, grijpt die niet terug op de aloude christelijke rituelen?

POST Kom nou zeg! We moeten echt eens ophouden met die arrogantie van christelijke ritualiteit. Alsof kerk en christendom een soort van hofleverancier zijn van ritualiteit. Ons past hier bescheidenheid. Liturgie kan omgekeerd alles leren van de actuele rituele dynamiek. Liturgie zou aldus dichterbij de cultuur kunnen worden geënt. Onze tijd wordt gekenmerkt door de noodzaak van heruitvinding van rituelen, ook in de kerk. Maar in de kerken denkt men dat dit niet nodig is. Daar heerst nog een houding van: wij hebben de schat der eeuwen en kijk eens, wij bieden het de wereld aan, vanuit een soort ritendiaconaat, een wereld die smacht, hunkert naar ritualiteit. Die arrogantie past niet. Er wordt heel wat afgeklungeld buiten én binnen de kerken en kathedralen.

Het probleem zit misschien wel dieper. We moeten in onze postmoderne cultuur weer het rituele symbolische spel leren. De basis ligt in betovering, verwijzing, verbeelding. Vertrouwdheid met de ritueel symbolische orde, inwijding daarin is gevraagd en gezocht.

MARGRY De rituelen zijn in de katholieke kerk lange tijd vastgelegd geweest in het eigen juridische corpus, en zijn zo statisch geworden, gestolde vormen van wat door de eeuwen heen veranderende rituelen waren.

POST Exact. We zien dan ook dat actuele rituelen vooral collages en bricolages zijn. En daarover hoeven we niet schamper te doen. Als je iets van liturgische geschiedenis weet, dan weet je ook dat de zogenoemde

'schat der eeuwen' uit knip- en plakwerk bestaat, waarvan je niet eens wilt weten waar het allemaal vandaan komt. Elk ritueel is een lego-ritueel. Ik denk vooral dat er behoefte is aan rituele competentie. Het vermogen tot ritueel spel zijn we goeddeels kwijtgeraakt binnen en buiten de kerk. We zoeken naar plekken voor symboolhandelen, dat is belangrijk voor de vitaliteit van onze cultuur.

MARGRY We hebben samen onderzoek gedaan naar de stilte als religieuze gestalte. Er is een enorme groei van stiltecentra in Nederland. Meditatie ruimten, retraiteorden, kloosterbezoek, mensen die komen voor rust of om de stilte van het gregoriaans te ervaren. De behoefte aan stilte is zo nadrukkelijk aanwezig, dat die zich vertaalt in nieuwe vormen van spiritualiteit en ritualiteit. Een prachtig voorbeeld daarvan is de enorme behoefte om op weg te gaan om te pelgrimeren. Niet dus met een touringcar naar een groot heiligdom om daar een voorgeschreven ritueel repertoire te doorlopen, maar alleen of samen lopen in stilte en reflecterend door de natuur en door oude cultuurlandschappen, zonder een specifiek doel voor ogen te hebben. Onderweg is er dan ruimschoots gelegenheid om dit eeuwenoude ritueel verder in te vullen.

SYMBOOLPOLITIEK

Burgers willen opnieuw vorm geven aan gevoelens van vreugde, wanhoop, woede en verdriet. Er is behoefte aan rituele competentie. Geldt dat niet ook voor de politiek? Daar waar de rituelen van democratie (het uitbrengen van je stem) en rechtsstaat (het proces met de in zwart geklede rechters, officieren van justitie en advocaten) niet voldoende spankracht meer lijken te hebben...

POST Wat mij opvalt, is dat de betekenis van ritueel en symbool zo ontzettend negatief is in de politiek. Denk alleen al aan uitdrukkingen als symboolpolitiek of rituele dans. Er zit een desinteresse en minachting in voor symboliek: rituelen zijn hol en het zijn 'maar' symbolen.

Wat moet de politiek met die behoefte aan nieuwe rituelen?

MARGRY Het is de vraag of de politiek er wat mee moet. Het moet vanuit de samenleving komen. Wat wel interessant is: hoe gaat de politiek om met het gebruik van symbolen, rituelen in de openbare ruimte. Dat is interessant tegen de achtergrond van onze eigen geschiedenis. Het processieverbod uit 1848 is pas in de jaren zestig van de vorige eeuw opgeheven (formeel pas in 1983)! Het was een eeuw lang een groot strijdpunt, dat de samenleving compleet verdeelde. Het verbod leverde voortdurend problemen op en het was niet te handhaven.

Hoe gaan we dat bij de nieuwe groeperingen doen? Niet alleen bij de bouw van moskeeën, maar stel dat de oproep tot gebed vijf keer per dag over de straten schalt? Gaat dat niet botsen? En hoe verhoudt zich dat tot het 'christelijke' klokkluiden? En moeten we de muezzin dan verbieden of niet? Kunnen we er ook een vorm voor vinden die aanvaardbaar is, net als ooit bij de katholieken met de stille omgang is gebeurd? Een ingetogen, minimalistische versie of met behulp van de techniek zoals oproepen via de mobiele telefoon?

Er zijn nu eenmaal grenzen aan rituelen in de publieke ruimte.

POST Daaraan vooraf gaat het belangrijke inzicht dat religie in de rituele expressie altijd ook een publieke dimensie heeft,

het is altijd ook een culturele praktijk. Dat dit vaak niet wordt gezien, komt omdat in Nederland nog steeds de houding leeft dat religie een privé-zaak zou moeten zijn. Dat zal je in eerste instantie ter discussie moeten stellen. Maar er zit altijd een culturele expressie aan vast. In ziekenhuizen en kantoren moet dan ook ruimte zijn voor rituele praktijken, die ruimte zal geclaimd moeten kunnen worden.

MARGRY Deze geestesgesteldheid heeft ook met onze eigen geschiedenis te maken. Denk niet alleen aan het eerder genoemde processieverbod, maar ook aan de schuilkerken. Onze tolerantie betekende allereerst dat de rooms-katholieke ritualiteit de ruimte kreeg! We hebben een traditie waarin religie aan het publieke domein was onttrokken en dat is de algemene norm en een impliciete habitus geworden.

RITUELE ONMACHT

POST Ik zie een dubbel spoor in de heruitvinding van rituelen. Aan de ene kant kun je na het vacuüm direct na de periode van de lange jaren zestig spreken van een periode van rituelen in overvloed, zoals mijn voorganger Gerard Lukken doet. Maar aan de andere kant kun je tegelijk een verhaal houden over rituele crisis, onmacht en onhandigheid, vooral op het niveau van het zintuiglijke rituele handelen, juist in de kerken. We staan voor een belangrijk deel onthand in ons streven naar rituele heruitvinding.

Ik zou nog een aspect willen noemen waar we het onvoldoende over gehad hebben: de invloed van de media. De draagwijdte van die invloed is enorm in de vorm van idealisering van het ritueel. Bij geboorte of begraving, we hebben dan als beeld koninklijke vieringen met voorgangers als

dominee Ter Linden of Huub Oosterhuis, maar wat er vervolgens in het eigen normale leven gebeurt, dat haalt het daar niet bij. De media bepalen de rituele norm en de lat wordt voor mensen erg hoog, ik zou zeggen te hoog gelegd.

MARGRY Of neem wat de vrouw van Peter R. de Vries nu als overlijdensritueel heeft geïntroduceerd. Zij heeft een bedrijfje dat binnen drie dagen op basis van een autobiografisch script een perfecte afscheidsvideo maakt van vijftien minuten om bij de herdenkingsdienst te kunnen draaien. Zo hoef je bijvoorbeeld zelf niet in de weer met een persoonlijk verhaal om dan te worden geconfronteerd met de eigen onhandige en per definitie lastig te hanteren emoties.

POST Van 'rituele gekte' heb ik ook allerlei voorbeelden³ die bij begrafenissen, waar van alles door elkaar loopt en het vaak onduidelijk is wat het rituele perspectief is, aan de orde zijn: 'herdenken we nu de dode?', 'spreken we tot de dode', of 'spreek de dode tot ons'?

Moeten we dan toch niet spreken van verwilderde religie?

MARGRY Nee, dat vind ik te ver gaan en het is veel te makkelijk. Het is niet nodig. Er gaat een werkelijk verlangen achter schuil naar nieuwe vormen van religie en spiritualiteit, naar nieuwe vormen van verbanden leggen en betekenisvolle samenhang creëren.

POST Er spreekt ten onrechte een zeker *dédain* uit die aanduiding 'verwilderd'. In de hedendaagse vloeiende overgangen kunnen juist ook mooie nieuwe vormen ontspruiten. Het heeft ook alles te maken met welke beeld van ritualiteit je hanteert,

welke kaders je vooronderstelt. De huidige situatie is echt anders geworden, waardoor oude concepten niet meer gelden. We kunnen vaak niet meer zeggen of iets wereldlijk, profaan, of sacraal is.

Zie het programma 'de Wandeling' van de KRO. Want zo'n wandeling, is dat nu een bedevaart, een wandeling door de natuur of een pastoraal gesprek; hoe moeten we dit nu duiden? Het grote bedevaartsoord Wittem in Limburg is ook een goed voorbeeld van dit vloeiend worden van vroeger vastliggende kaders van ritualiteit en symboliek. Daar loopt de aanbidding van de heilige en zoeken naar het heilige dwars door elkaar heen. Er is een pelgrimage mogelijk vanuit Wittem, maar ook náár Wittem. Dat wordt ook bewust gestimuleerd door de kloosterlingen. Een 82-jarige oude mevrouw kan er terecht om een kaarsje te branden voor de Heilige Gerardus, maar ook de individuele wandelaar, zoekend naar rust en natuur.

POST In dat opzicht ben ik dus terughoudend in het oordelen over actueel ritueel handelen. Je zou veel hedendaags nieuw ritueel kunnen zien als nieuwe vormen van devotioneel ritueel, en de kritieken van mensen als Herman Pleij, Harry Beunders en Anton Zijderveld (om maar eens wat namen te noemen uit mijn rijk gevulde dossiers) als nieuwe vormen van antidevotieonele kritiek. Ik denk dan aan de kritiek op stille tochten, begrafenissen, zoals die van Fortuyn en vooral ook de Hazes-viering.⁴

MARGRY Ja, inderdaad, het meest pregnant kwam dat naar voren vlak voor en na de moord op Fortuyn; de meeste politici, inclusief Wim Kok, karakteriseerden de rituele ophef, voorzien een sterk negatieve lading, als een hype. Maar niets is minder waar. Met name de dagen na 6 mei stonden inderdaad bol van collectieve emoties, maar waren

spontaan en gemeend. Al die tijdelijke en ritueel opgerichte herdenkingsplaatsen met duizenden boodschappen en symbolen waren een soort volksgerichten. Die week was in feite een vertraagde volksopstand, waarin politiek en bestuur werden aangeklaagd. Het was gemeend en daarom succesvol, dat kunnen we vier jaar na dato eenvoudig vaststellen: Den Haag heeft Fortuyns gedachtegoed grotendeels op de politieke agenda geplaatst of wordt zelfs al uitgevoerd. Kortom, een uiterst betekenisvol gebeuren, geladen met ritualiteit.⁵

De bindende kracht van rituelen, staan ook weer in de politieke belangstelling.

POST Laat de politiek zich in vredesnaam daar niet mee bemoeien. Voor het instrumentaliseren van het ritueel is in Nederland gelukkig heel weinig bodem, alhoewel de tendens er steeds meer is. We willen weer naar inburgeringrituelen in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. Laatst kwam een ambtenaar van minister Verdonk ritueel advies bij mij halen. Maar dat is al een foute start. Het uitgangspunt ligt te veel op een vooropgezette functie, op effect en werking. Terwijl in wezen ritueel zich juist onttrekt aan de wereld van effect en nut, het is nutteloos (niet zinloos!), het is gratis spel. Zo is er ook een verontrustende behoefte aan het ontstaan om rituelen in te zetten binnen een therapeutische setting, omdat het 'de patiënt' zo zou kunnen helpen. Die helende werking van riten en symbolen is er alleen als het onbevangen gratis spel is.

Je verzet je tegen instrumentalisering van het ritueel in wat voor context dan ook?

POST Ja. Rituelen onttrekken zich aan instrumentalisering, ze zijn gratis, het is spel, ze dienen nergens toe en hebben geen

nut. Ze zijn daarom ook zo kritisch. Ze vormen een contrast met een wereld die juist bol staat van instrumentaliteit en productiviteitsdrang. De onderliggende vraag daarbij is altijd: wat levert het mij op? Maar een ritueel uitvoeren is tijd morsen.

Het ritueel is kritisch omdat het zich onttrekt aan onze controle en planning, het is dus zeker geen onschuldig, maar juist een gevaarlijk spel. Aan elk ritueel zit een diabolische kant. Er zit een gevaarlijke diabolische kracht, juist ook in die instrumentalisering van rituelen. Door Bellah en de zijnen in de VS, maar ook in Engeland worden rituelen vooral ingezet om de eenheid van de natie te benadrukken. Zij krijgen daardoor bijna het karakter van een militair protocol, het wordt ceremonieel. Wij hebben een heel andere rituele modus en dat zou ik zo laten. Nederlandse rituelen zijn klein, basaal, ingetogen, kaal en gekoppeld aan deelgroepen, kleine gemeenschappen. Juist die pluraliteit van ritueel is waardevol in onze cultuur.

MARGRY Nederlanders leven in een sterk individueel ingestelde cultuur. Tegelijkertijd is er in zo'n verdeelde en pluriforme samenleving juist behoefte aan een min of meer impliciete gezamenlijkheid, je moet toch met verschillende groepen kunnen samenleven op grond van gedeelde waarden. Het lastige is, dat zoiets niet te sturen of af te dwingen valt. Het vereist een mentale verandering, vooral van de zijde van de autochtone inwoners. Opmerkelijk is wel weer dat uit onderzoek blijkt dat Nederlanders weer een beetje trots op hun land beginnen te worden. Dat had men vroeger veel minder of minder expliciet; een gedeelde, gezamenlijke trots kan dan mede als cement voor de opbouw van een samenleving fungeren. Nederlanders lijken sinds Fortuyn en Van Gogh dichtgeklapt en

sterker terug te vallen, of te verlangen naar een Nederland van decennia terug. Dat kan natuurlijk niet. De vraag is: hoe krijgen we weer een open samenleving gebaseerd op insluiting in plaats van een samenleving die gebaseerd is op uitsluiting. *Civil religion* zou daarin mogelijk een rol kunnen vervullen.

POST De ruimte voor rituelen en voor ritueel experimenteren in het publieke domein moet worden terugveroverd. Ziekenhuispastores leveren een gevecht om rituelen een plek te kunnen geven en om niet in het achterafkamertje zonder ramen terecht te komen. Het gaat om ruimte, tijd en geld claimen voor ritualiteit in private, semi-publieke en publieke domeinen, thuis, op school of in ziekenhuis of zorginstelling.

MARGRY Zo'n strijd zie ik niet, er zijn juist veel mogelijkheden. Zo'n verschijnsel als die bermmonumentjes langs de snelwegen waar iemand door bijvoorbeeld een verkeersongeluk is omgekomen, daar wordt nu juist ruimte voor gegeven door de overheid en via respect ook vanuit de bevolking. De vraag is veel meer: hoe creëren we in onze samenleving, waar de mensen relatief dicht op elkaar zitten en waar een hoge mate van expressievrijheid bestaat en religie lang met argusogen werd bekeken, ruimte voor ritualiteit en religiositeit, zonder dat dit tot conflicten leidt.

POST Mijn ervaring is een andere. Je moet het niet te veel in de abstracte eenheid zoeken of in het beeld van botsingen. Kijk eens in scholen. Het is moeilijk creatieve vormen te vinden die binden. Dat lukt het best bij deelgroepen, bij klassen op scholen en niet bij de hele school bij elkaar bijvoorbeeld. Een dergelijke diversiteit is goed uit te houden.

Zien we de botsing tussen hard secularisme en de strijd om zingeving van het bestaan ook niet in de publieke sector? Waar scholen en ziekenhuizen te maken hebben met Cito-toetsen, tijdschrijven, verzekeringsagenten en het wegwerken van wachtlijsten, weerspiegelen zich daar niet de worstelingen van een doorgerationaliseerde cultuur?

MARGRY Dat is niet waar. Bij veel managementtrainingen van tegenwoordig wordt spiritualiteit bewust ingebracht, juist om aandacht te geven aan de belangrijke rol van spiritualiteit in het arbeidsproces en het management. Er is veel aandacht voor de 'menselijke manager'. De tijd van het harde secularisme is echt voorbij.

POST Toch ben ik het wel voor een deel met de suggestie achter de vraag eens. Het vormt vooral ook een contrast met de huidige harde economische setting die primair gericht is op nut, effect en functie. Het inbrengen van contrastelementen, daar wordt in essentie om gevraagd en daar gaat in aanleg een kritische potentie van uit. Het is niet zo gek dat de ruimte daarvoor nu moet worden terugveroverd.

Beiden veroordelen jullie de minachting voor nieuwe ritualiteit in de media. Tegelijkertijd heeft Nederland een cultuur van minimalistische rituelen, die haaks lijkt te staan op al te veel nieuwe rituele expressies. Is er nu wel of geen gunstig klimaat voor rituelen in Nederland?

MARGRY De vraag is niet of er een gunstig klimaat is voor rituelen in Nederland. We kunnen simpelweg vaststellen dat er een grote honger naar religie en spiritualiteit bestaat en dat daarin ritualiteit een grote rol vervult. In zijn algemeenheid is men

rituelen meer op hun functie en betekenis gaan waarderen. Je ziet dat bijvoorbeeld ook vertaald in een groot aanbod van boeken over rituelen of praktische gidsen en cursussen hoe rituelen uit te voeren, of hoe men thuis altaartjes kan samenstellen. Het is in tegenstelling tot een aantal jaren geleden weer een genormaliseerd of geaccepteerd verschijnsel. Dat kan je bijvoorbeeld ook aflezen aan het feit dat een jongevrouwenblad als *Viva* ruim aandacht besteedt aan vrouwen die altaartjes thuis maken, of op bedevaart gaan, of hoe ze met hun zingevingsvragen omgaan. In de privé-sfeer, maar ook binnen de kerken is er nu veel mogelijk, een reactie op de sterk toegenomen behoeften. Maar je ziet het ook vertaald in het ritueel van de stille tochten die collectieve, samenlevingsbrede gevoelens van woede, verdriet, rouw en protest tot uiting brengen: ogenschijnlijk strikt seculier, maar ook met een transcendent karakter, dat te maken heeft met existentie en zingeving.

POST Het rituele klimaat is dubbelzinnig. Het gaat om overvloed en onbehagen. Om hunkering en onvermogen. Het is een klimaat van zoeken en tasten. Ritualiteit wordt op tal van plekken opnieuw uitgevonden. Anders, vloeiend, los van oude vaste kaders en concepten. Maar tegelijkertijd is er een groot onvermogen en onbehagen. We zijn het rituele spelen voor een belangrijk deel verleerd. We moeten opnieuw worden ingewijd in de wereld van ritueel en symbool. En, nogmaals, dat is niet voorbehouden aan het privé-domein, maar hoort bij elke cultuur en samenleving. Zinnvolle verbanden worden immers via die rituele en symbolische orde aangebracht in een samenleving en cultuur. Zonder rituelen en symbolen ontbreekt in de samenleving en cultuur zinvol verband. En in dat perspectief zou je misschien wel kunnen spreken van *civil religion*, zonder dat daarmee evenwel oude vaste rituele vormen worden opgeroepen.

Noten

- 1 Peter Jan Margry, 'Stille omgang als Civil Religion: een manifestatie van Nederlandse identiteit', in: Charles Caspers & Peter Jan Margry. *Identiteit en spiritualiteit van de Amsterdamse Stille Omgang*. Hilversum. Verloren, 2006, pp. 41-84.
- 2 Vgl.: de socioloog Zygmunt Bauman, o.a. in *Liquid Modernity*, 2002.
- 3 Paul Post, Tineke Nugteren en Hessel Zondag:

Rituelen na rampen. Verkenning van een opkomend repertoire, Kampen, 2002.

- 4 Vgl.: Joep de Hart. *Voorbeelden & nabeelden. Historische vergelijkingen naar aanleiding van de dood van Fortuyn en Hazes*, SCP, Den Haag 2005
- 5 Peter Jan Margry, 'The Murder of Pim Fortuyn and Collective Emotions. Hype, Hysteria and Holiness in The Netherlands?', in: *Etnofoor. Antropologisch tijdschrift* 16 (2003) pp. 102-127.